

Medewerking aan het kwaad? Grenzen en mogelijkheden
Dr. Lambert Hendriks
11 oktober 2017 – Katholieke Stichting Medische Ethiek

In beginsel is het de bedoeling dat we goede dingen doen en dat we onze verantwoordelijkheid gebruiken om goed te handelen. Toch lopen we in de praktijk vaak er tegenaan dat het niet helemaal duidelijk is wat dit voor ons concreet betekent. Dat we iemand goed willen verplegen of opereren waardoor iemands leven gered wordt, dat is onomstreden. En dat we als christenen niets doen dat de waardigheid van het leven aantast of dat onzorgvuldig is, dat kunnen we ook allemaal beamen. Maar in de praktijk weten we dat we voortdurend **keuzes moeten maken** tussen goed en kwaad, omdat niets echt 100% goed of kwaad is. Moet je iemand die op hoge leeftijd is, nu wel of niet reanimeren? Op papier kunnen we daar veel over opschrijven, maar de keuze in de praktijk is altijd van dit ene geval. Moet je iemand nu wel of geen zware chemotherapie aanraden enz.

Dat zijn keuzes die eigenlijk nooit slecht zijn, maar je vraagt je af wat verstandig is. Ingewikkelder wordt het als de afweging is in hoeverre je je moet inlaten met het **meewerken aan kwade handelingen** of zaken die tegen je eigen overtuiging ingaan. Moet je medicijnen voorbereiden, terwijl je weet dat ze op een verkeerde manier gebruikt of zelfs voorgeschreven worden? Moet je het protocol volgen, als het gaat om een handeling waar je niet aan mee wil werken? Dat je niet kunt meewerken aan abortus of euthanasie is duidelijk, maar kun je wel de administratie daarover voeren of zaken in gereedheid brengen? En is het meewerken met een geslachtsveranderende operatie net zo erg als euthanasie? Het antwoord op die vragen is helemaal niet zo gemakkelijk, omdat het hier gaat om *medewerking aan het kwaad*, en dat heeft allerlei gradaties en vormen. Vanzelfsprekend zouden we liever alleen betrokken willen zijn bij het doen van goede dingen, maar we weten dat het kwaad zo complex is en zo verweven in het leven van alledag – zeker in bepaalde beroepssectoren – dat het soms moeilijk te vermijden is.

We hebben al op andere momenten gesproken over de prudentie die hierbij een grote rol speelt – de deugd die mij helpt om hier en nu te onderscheiden wat goed is om te doen – en ook over het geweten, dat in zekere zin ingeeft wat goed is om te doen. We zullen vandaag wat preciezer focussen op het meewerken aan het kwaad en bij de overwegingen die daarbij een rol spelen.

De rol van het persoonlijke geweten

Wie meewerkt met een handeling die niet helemaal in een goede context staat, die maakt daarbij afwegingen. Niet zomaar subject, in de zin van wat hem zelf het beste *lijkt*, maar luisterend naar zijn of haar eigen geweten.

De rol van het geweten waarborgt voor de christen het handelen in **vrijheid**. Binnen zijn eigen geweten krijgt zijn handelen immers de betekenis van goed en kwaad, waarvoor hij in vrijheid en met verantwoordelijkheid kiest (CKK 1781). Iemand kan zich dus nooit blind beroepen op voorschriften die hij al dan niet moet volgen, maar hij zal zelf bewust de keuze moeten maken om goed te doen. Hieruit volgt ook dat zelfs de wetten van de overheid of van een bepaalde koepel geen dwingende invloed kunnen uitoefenen op het goed handelen van de burger, die weliswaar normaal gesproken mag vertrouwen op de juistheid van de voorschriften, maar toch uiteindelijk altijd zelf gewetensvol moet handelen. Het spreekt voor zich dat de afweging van wat goed en kwaad is, niet altijd heel gemakkelijk geschiedt. Steeds moet de mens zoeken naar wat in een concreet geval goed is en de wil van God proberen te onderkennen.

Doordat deze zoektocht heel persoonlijke is, wordt er een grote nadruk gelegd op de gewetensvrijheid. Het proces van het herkennen van een bepaalde handeling als waarheid is zo fundamenteel dat men er alles voor over moet hebben om dit ook zo ten uitvoer te brengen. Hiermee is ook het fenomeen van **‘gewetensbezwaren’** verbonden. Iemand die met vaste

overtuiging iets als goed, of juist als kwaad heeft erkend, die *kan* niet anders dan ook zo handelen – dat *mag* hij zelfs helemaal niet, omdat het dan moreel kwaad is¹. Het is wezenlijk te zien dat het in een dergelijk geval niet om een mening of keuze gaat, hoe fundamenteel ook, maar om de oprechte en vaste overtuiging dat dit of dat goed handelen is. Op basis van dit inzicht is een van de belangrijke vaststellingen op het Tweede Vaticaans Concilie geweest, dat een mens nooit gedwongen mag worden om tegen zijn geweten in te handelen. Maar men mag een mens ook niet verhinderen om volgens zijn geweten te handelen, vooral niet als het om geloof gaat.² Juist in de verhouding tussen iemands persoonlijke overtuiging en kaders van wetten of voorschriften, speelt dit inzicht een grote rol.

Zoals we weten, is het belangrijk om daarbij een **goede voorstelling van het geweten** te hebben. Het gaat namelijk niet om een instantie die *subjectief bepaalt* wat goed of slecht is. Het gewetensoordeel zou dan synoniem zijn met ‘ik vind dat dit of dat goed is of kwaad’. Dit kan echter niet het geval zijn, net zomin als bijvoorbeeld een rechter bepaalt wat goed of slecht is: hij is ‘slechts’ getuige van het goed of kwaad. Hij zegt dat iets goed of kwaad is, maar nooit naar zijn eigen arbitraire wil. Datgene waar zoveel waarde aan gehecht wordt, is niet de mening van ieder afzonderlijk over wat goed en kwaad is, maar een objectief oordeel.

Praktische conflictsituaties

Het geweten is dus de persoonlijke instantie van de handelende mens, die goed en kwaad onderscheidt en zo ook voor de mens bepaalt of deze al dan niet kan meegaan in het meewerken met een bepaalde handeling. Een bijzondere moeilijkheid doet zich echter voor, waar wetten of protocollen immorele handelingen **voorschrijven bij het uitoefenen van een bepaald beroep**. Het is interessant, dat deze moeilijkheid vandaag de dag veel lijkt voor te komen bij beroepen die van oudsher juist met een groot aanzien verbonden zijn³. Het moge voor zich spreken dat wanneer de wet een immorele handeling legaliseert, er helemaal niets verandert aan de objectieve morele kwalificatie. Ook wanneer bijvoorbeeld abortus of euthanasie onder voorwaarden voor de wet niet strafbaar meer zijn, kan een katholiek een dergelijke handeling toch nooit of te nimmer uitvoeren. Als uitgangspunt geldt bovendien dat ook medewerking aan het kwaad vermeden moet worden, alhoewel dat in de praktijk vaak moeilijk uitvoerbaar is. Bijna alle handelingen, ook als ze in wezen goed zijn, hebben daarnaast **onvermijdelijke kwade gevolgen**. Toch is het zaak om het verschil te herkennen tussen goede handelingen met proportionele ongewenste effecten en handelingen die in de kern toch zoveel kwaad in zich dragen, dat medewerking niet christelijk meer is.

Beroepen waarbij het onvermijdelijk is om direct betrokken te raken bij handelingen die ingaan tegen de morele orde kunnen om die reden dan ook niet uitgeoefend worden. Waar het niet gaat om het zelf direct verrichten van intrinsiek kwade handelingen, zoals bijvoorbeeld bij abortus en euthanasie het geval is, speelt prudentie en proportionaliteit een belangrijke rol.

¹ Dat wil zeggen dat het zekere oordeel van het geweten – dus zonder dat de handelende persoon daarover twijfelt – toch objectief gezien verkeerd is. Dan is sprake van een ‘dwalend geweten’, dat echter ook gevolgd moet worden. Vgl. CKK 1790.

² *Dignitatis humanae*, 3: “De voorschriften nu van de goddelijke wet verneemt en kent de mens door middel van zijn geweten, dat hij trouw moet volgen in het geheel van zijn activiteit om zo te komen tot zijn einddoel, God. Men mag hem daarom niet dwingen om tegen zijn geweten te handelen. Maar men mag hem evenmin beletten om volgens zijn geweten te handelen, vooral waar het gaat over de godsdienst. Want de uitoefening van de godsdienst bestaat krachtens zijn aard zelf op de eerste plaats in vrijwillige en vrije innerlijke daden, waardoor de mens zich rechtstreeks richt op God.”

³ Men denke bijvoorbeeld aan medici, apothekers, wetenschappers of medewerkers van banken. Vgl. ook: L. MELINA – J. NORIEGA – J.J. PÉREZ-SOBA, *Camminare nella luce dell’amore*, 432.

Medewerking aan het kwaad

Bij een zorgvuldige afweging van de eigen medewerking aan handelen dat vanuit het geloof als immoreel beschouwd wordt, spelen een aantal factoren een rol.

De eerste afweging die gemaakt moet worden, betreft het onderscheid tussen **formele en materiële medewerking**. Formele medewerking betekent dat degene die meewerkt ook in zijn intentie en zijn motivatie deelt in het geheel van de slechte handeling. Hij is het er “mee eens” en stemt er mee in. Deze vorm van medewerking kan natuurlijk nooit.

Wat soms wel kan is materiële medewerking, wat wil zeggen dat je feitelijk, praktisch meewerkt, maar het er niet mee eens bent en het ook eigenlijk niet wil, maar om bepaalde redenen heb je de overtuiging dat *het toch in een bepaald geval niet betekent dat je zo niet mag handelen zoals je feitelijk doet*. Dit onderscheid lost echter nog steeds niet de vraag op, in welke gevallen je nu wel en niet mee kunt werken. Vandaar dat er in de moraaltheologie nog een ander onderscheid wordt gemaakt: dat tussen **directe en indirecte** medewerking aan een kwade handeling. Directe medewerking aan het kwaad, betekent dat er sprake is van één handeling: één operationele eenheid – zelfs als de handelingen fysiek van elkaar gescheiden zijn. Zo werkt iemand op de uitkijk direct mee met de handeling van een roofoverval en werkt iemand die doses met euthanatica gereed maakt ook met de handeling van euthanasie direct mee, zonder enige verwijdering van het kwaad. Indirecte medewerking betekent dat mijn eigen handelen verder af staat van het eigenlijke kwaad. Iemand die werkt op de financiële afdeling van een ziekenhuis werkt niet direct mee met alles dat daar gebeurt en iemand die als controleur processen in de gaten houdt in een algemeen laboratorium kan moeilijk verantwoordelijk worden gehouden voor alle toegestane experimenten.

Wanneer mag je nu meewerken? Het gaat alleen om de indirecte materiële medewerking. Hierbij moet men zich afvragen: is de handeling die ik doe op zich geoorloofd (intrinsiek kwaad kan ik nooit doen)? Is er een voldoende ernstige reden (hoe ernstig is het kwaad, is de medewerking noodzakelijk, wat zijn consequenties van niet meewerken)? En veroorzaak ik geen ergernis (scandalum)?

De analyse van de handeling

De belangrijkste praktische vraag is die naar de eigen rol in het handelen. Hoe groter die eigen rol is, hoe dringender het is om af te zien van de betreffende kwade handeling. Als iemand slechts een klein radertje is, in een complex geheel, maar zijn handelen wel noodzakelijk is om bijvoorbeeld zijn of haar baan te kunnen behouden, dan is dat sneller te billijken. Wanneer iemand echter een wezenlijke bijdrage levert aan het immorele handelen van een andere mens of van een instituut, dan zal dat moeilijk of niet te rechtvaardigen zijn.

De vraag is natuurlijk ook of het voor iemand wel mogelijk is om zich geheel terug te trekken uit handelen die iemand als immoreel beschouwd. Zo is het bijdragen aan belastingen en verzekeringssystemen een niet te ontlopen feit, ook voor wie vragen stelt bij de manier waarop de verzamelde gelden gebruikt worden. Het feit dat het voor een burger in Nederland verplicht is om belasting te betalen en zich voor bepaalde zaken te verzekeren, maakt natuurlijk dat de verantwoordelijkheid voor immoreel gebruik van de het publieke geld vrijwel afwezig is. De afstand tussen de belastingafdracht van de christen en de eventuele immorele aanwending ervan door de overheid is immers erg groot.

Waar het steeds op aan komt, is te **doorzien wat het eigenlijk is dat men doet**. Als dit ‘object’ van de handeling eenmaal duidelijk is, dan is ook snel helder of iemand een dergelijke handeling kan doen of niet. Zo maakt het bijvoorbeeld uit of iemand zelf degene is die experimenteert met menselijke embryo’s of dat iemand slechts betrokken is bij de toetsing van protocollen. Natuurlijk is het zo dat men in beide gevallen een bepaalde rol vervult in de kwade handeling, maar degene die toets verhoudt zich daar wezenlijk anders toe dan iemand die het feitelijk uitvoert. Dit laatste is immers nooit te billijken. Net zo zijn voorbereidende handelingen

anders dan uitvoerende handelingen. Wie de administratie voert van een kliniek waar ook geslachts-veranderende operaties worden uitgevoerd, werkt op een andere manier mee aan immoreel handelen dan de psycholoog die gesprekken voert met de patiënt, en deze doet dat weer op een andere manier dan de chirurg. Ook moreel goede handelingen zoals het ontwikkelen van medicijnen kunnen in een ander moreel licht komen te staan, als dit mogelijk blijkt te zijn door het gebruik van bijvoorbeeld embryo's, die altijd op een immorele manier voor een dergelijk doel beschikbaar zijn geworden. Net zo is orgaandonatie op zichzelf iets goeds, maar als het gaat om organen van iemand die gekozen heeft voor euthanasie, dan gaat het niet meer om een goede handeling, maar is het nog slechts een positief effect bij de eigenlijke handeling – euthanasie⁴. In de katholieke moraal kan het doel de middelen nooit heiligen.

De vraag blijft steeds **hoe direct** de medewerking aan het kwaad is. Overigens komt het voor dat men daarover van mening kan verschillen. Het is de taak van de prudentie om daar een goede afweging bij te maken in het actuele handelen en bovendien speelt natuurlijk ook de fijngevoeligheid van iemands geweten een grote rol. Zo is er veel discussie over de vraag of iemand ertoe gehouden is om een patiënt door te verwijzen naar een andere arts indien hij of zij zelf een tegenstander van euthanasie of abortus is. Voor velen heeft een dergelijke doorverwijzing het karakter van onacceptabele medewerking aan het kwaad, terwijl anderen het slechts als een informatievoorziening beschouwen.

Een casus

Tot 2014 was er voor ambtenaren de situatie dat zij uit hoofde van hun beroep met immorele handelingen geconfronteerd werden (bijv. het sluiten van 'huwelijken' tussen mensen van gelijk geslacht), maar zij hadden daarbij de mogelijkheid om zich te beroepen op gewetensbezwaren. Deze uitsluiting is al snel zeer onder druk komen te staan, doordat de maatschappij zich verzet tegen zogenaamde bevoordeling van gelovigen.

Op het eerste gezicht lijkt er sprake van een onvermijdelijke situatie, dat een burgerlijke wet – zelfs als die onrechtvaardig is of ingaat tegen het algemeen welzijn – zowel voor gelovigen als niet-gelovigen geldt. Er is echter zeker een belangrijk argument om het recht op weigering uit gewetensbezwaren ook in een seculiere maatschappij te laten bestaan. De vrije godsdienstige overtuiging van burgers wordt in talloze verdragen en wetten terecht beschermd⁵. Ieder mens mag dus overtuigingen op grond van zijn geloof hebben en ernaar leven. Een clausule waarbij iemand uit gewetensbezwaren bepaalde handelingen niet hoeft uit te voeren, is daarom geen willekeurige bevoordeling van gelovigen, maar zorgt ervoor dat deze in staat zijn om bepaalde beroepen toch uit te oefenen en volwaardig deel te nemen aan de maatschappij. Het toestaan van gewetensbezwaren benadeelt bovendien geen enkele burger, aangezien er bijvoorbeeld genoeg andere ambtenaren zijn die het 'homohuwelijk' kunnen voltrekken. Omgekeerd kan men inderdaad concluderen dat het ontnemen van het recht op gewetensbezwaar betekent dat men mensen verplicht te handelen in strijd met hun geweten en hun het recht op een bepaalde levensovertuiging ontnemt. Het is weliswaar al een onrechtvaardige wet dat het huwelijk tussen man en vrouw als basis van de samenleving geweld wordt aangedaan in het faciliteren van andersoortige verbintenissen, maar het zou nog veel ernstiger zijn om immorele overtuigingen aan anderen op te leggen.

⁴ Vgl. Van Ittersum, F./Hendriks, L., "Orgaandonatie na euthanasie. Een ethische beschouwing vanuit het standpunt van de rooms-katholieke kerk", in: *Tijdschrift voor Geneeskunde en Ethiek*, 21(2011), 76-80.

⁵ Vgl. art. 6 van de Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden: "Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet."

Casus: een ambtenaar van de burgerlijke stand wordt gevraagd om een burgerlijk huwelijk te sluiten tussen twee mensen van hetzelfde geslacht.

Een ambtenaar van de burgerlijke stand werkt al een heel aantal jaren bij een grote gemeente, in een team van zo'n 15 collegae, en wordt met regelmaat ingeroosterd om huwelijken te sluiten. Zij is praktiserend katholiek, en heeft aangegeven bij de manager dat ze liever niet ingeroosterd wil worden als het om een 'homohuwelijk' gaat. Ze voelt zich daar niet goed bij.

De gemeente heeft aangegeven dat ze daarin geen keuze heeft. Als ze dat weigert, dan zal ze grote moeilijkheden krijgen en worden gerapporteerd als disfunctionerend. Het is echter de enige baan die ze heeft en ze is al bijna vijftig jaar oud. Haar man is sinds een aantal jaren werkloos en ze hebben moeite om de eindjes aan elkaar te knopen.

Ze heeft haar pastoor om raad gevraagd, maar die zegt haar dat het onmogelijk is om haar baan te combineren met haar katholieke geloof. Zelf twijfelt ze. Zij kan er toch niets aan doen dat deze huwelijksvormen in Nederland toegestaan zijn?

Vragen ter bespreking:

Wat is het 'object' van de handeling? Wat is eigenlijk de handeling die je doet als je meewerkt? (En wat zijn de overwegingen).

Welke vorm van medewerking betreft het?

Welke overwegingen zijn er bij de proportionaliteit van het meewerken?

Is de eventuele ergernis te voorkomen?